

रूढी : पुराण कथा आणि वास्तव

डोळे उघडे ठेवून पाहिलं तर -

हरतालिकेचा कडकडीत उपवास

केलेल्या बायकांचं त्यांच्या मनाविरुद्ध

लग्न झालेलं आपण पाहात नाही का ?

सामान्यतः स्त्रीच जगणं म्हणजे कष्ट, कष्ट आणि कष्ट ! हे कष्ट उपशीत असताना एकाद्या निवांत अशी कितीतरी बायका 'मी इतके करते तरी मला बरे दिवस का येत नाहीत ?' असा प्रश्न स्वतःला विचारीत असतील ! रांधा, वाढा, उष्ठी काढा असे कष्ट यांत्रिकपणे शरीर उपसत असताना अनेकदा मनाचे खेळ स्वतंत्रपणे चालत असतात. 'माझ्याच वाटचाला नेमका दाखड्या नवरा आणि बाया गेलेला मुलगा कसा झाला ?' ह्या प्रश्नासारख्या प्रश्नांची उत्तरं मन अशावेळी शोधत असेल ! 'नवऱ्याला नोकरी कशी लागेल ?' 'मला आता तीन मुलींवर मुलगा कसा होईल ?' 'ह्या हंगामात तरी माझं लग्न कसं होईल ?' आजच्या समाजातील रूढ स्त्री-जीवनातील हे 'जिव्हा-ळ्याचे' प्रश्न अनेकदा बायका स्वतःला सतत विचारीत असतात हे खरं !

पण ह्या प्रश्नांची उत्तरं बायका कशी देतात ? अनेकदा 'नशीब झालं !' 'तेला जन्मीचे भोग आहेत, दुसरं काय ?' 'देवाचं काही तरी कामी पडलं असेल म्हणून हे कष्ट माझ्या वाटचाली आहेत !' ही आणि अशी उत्तरं आपल्याला ऐकायला मिळतात. 'माझं लग्न व्हावं, 'मला मुलगा व्हावा' ह्यांसाठी मी बाय कायदां ह्या प्रश्नांची उत्तरे आजही अनेक बायका त्रते-वैकल्ये उपास-तापास, नवरा-सायाग झाल्याचे शोचानाना दिसतात.

'आला जन्म उद्धरून जावा' ह्यासाठी लहानपणा-पासूनच त्रते आणि वैकल्ये ह्यांनी बुजबुजलेला आचार-धर्म स्त्रीच्या वाटचाला आलेला आपल्याला दिसतो. नवरा-मनासारखा मिळावा ह्यासाठी लहानपणापासूनच केलं जाणार हरितालिकेसारखं त्रत, नवऱ्याचे आयुष्य वाढावे आणि हाच नवरा जन्मोजन्मी मिळावा म्हणून केलं जाणारं वटसावित्रीचं त्रत, अखंड सौभाग्यासाठी, पुत्र प्राप्तीसाठी बोलले जाणारे नवस आणि नेहमीचे म्हणून धरलेले सोमवार, मंगळवार, गुरुवार, शनिवार, चातुर्मासातील उपवास ही आणि अशी कितीतरी त्रते बायका करताना दिसतात.

खरं म्हणजे जरा विचार केला अन् डोळे उघडे ठेवून पाहिलं तर हरितालिकेच्या त्रतांचा अगदी कडकडीत उपवास केलेल्या पूजा-नैवेद्य व्यवस्थित केलेल्या आणि असं दर्पानुदर्प त्रत केलेल्या बायकांचं मनाविरुद्ध लग्न झालेलं आपल्याला दिसत नाही का ? किंवा वटसावित्रीचं त्रत केलेल्या बायका विधवा होताना दिसत नाहीत का ? असं असूनही बायका ही त्रतं करताना दिसतात.

काही बायका ही सर्व त्रते वैकल्ये अगदी श्रद्धालू-पणाने करत असतीलही. तरच अनेकजणी एक व्यावहारिक सोडवणूक म्हणूनही करत असतील. एवढसं त्रत करून सामू जर अधिक चांगलं वागवणार असेल, सासर-बाहेर दोन्हीकडेच मानेबाईक सहज जोडता

येणार असतील तर काय विघडलं आपल्या विचार शक्तीला! मुरड घालून ही व्रतं केली तर ! असा 'सूत्र' विचारही अनेक बायका करत असतील.

घरात माणूस आजारी पडलं तर पैसे असलेला माणूस दवाखान्यात जाईल, औषधपाणी करेल. खेड्या-पाड्यातील गरीब लोक दवाखान्यापासून लांब. जवळ पैसा नाही, अशावेळी अगतिकपणानेही नवस-सायास करतात. ताप उतरेपर्यंत अशा एकाद्या स्त्रीने गणपती पाण्यात घातला तर त्याच्या बुडाशी अनेकदा श्रद्धेपेक्षा असहाय्यताच जस्त असते. अतिशय कष्टांचं आयुष्य, त्यात आपल्याला काही बदल करता येईल याची उमेद खचलेली ! अशा असहाय्य अवस्थेतही बायका व्रते-वैकल्या यांचा 'आधार' घेताना दिसतात. संकटातही मान उभी ठेवण्याचा त्यांचा तो एक केविलवाणा प्रयत्न असतो. सामान्य माणसाच्या आयुष्यातील अस्थिरता, असुरक्षितता वाढायला लागली की सहाजिकच अगतिकतेच्या पोटी व्रत वैकल्याचं स्तोम काही वेळा वाढत चाललेलं दिसतं.

कामाच्या घबडग्यातून दोन क्षणाची उसन्त, काळजीने पोखरलेल्या मनाला एक आधार स्थान, मानसिक शांतता ह्यासाठीही अनेक बायका व्रत-वैकल्यांकडे धाव घेतात.

व्यवहारात खोटेपणा, लुबाडणूक, पिळवणूक करणारी माणसे व्रत-वैकल्यांकडे वळतात ते 'पाप क्षालनार्थ' असेल का ? पाप-पुण्याच्या चौकटीतच आपल्या वर्तनाची नैतिकता वसवणारे हे लोक पाप-पुण्याचा हिशेब जमविण्यासाठी व्रते करून पुण्य जोडण्याचा प्रयत्न करीत असावीत.

सामान्यतः उपवास हा व्रत-वैकल्यांचा मुख्य भाग असतो. संपूर्ण उपवास करणे, एक वेळा जेवून राहणे, फक्त विशिष्ट पदार्थ खाणे असे उपवासाचे अनेक प्रकार आहेत. संपूर्ण उपवास अल्पण समजू शकतो. पण उपवासाचे खाण्याचे पदार्थ तरी निरनिराळ्या प्रयोगातून सारखे आहेत का ? शिवाय काही विशिष्ट उपवासांना विशिष्ट पदार्थ निषिद्ध !

उपवासाचा आणि उपवासाला खाण्याच्या पदार्थांचा संबंध शेतीव्यवहाराशी दिसतो. त्यातल्यात्यात सुगी झाली, धान्य भरलं की अन्नय तृतीयेपर्यंत उपवास

कमी मग एकदा का जेष्ठ महिना सुरू झाला की ठेवण ते आषाढ, श्रावण आणि भाद्रपद ह्या महिन्यात अधिक उपवास. हेच महिने साधारणतः पावसाळ्याचे मागच्या सुगीचं धान्य संपत आलेलं आणि नवीन धान्य अजून आलेलं नाही. व्रताकरता नाहीतरी असतरी उपवास घडायचाच ! ह्या उपवासांना व्रताची झालर लावली की बायामाणसं निमूटपणे त्या उपवासाचा गौरवपूर्ण स्वीकार करतात. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रीच्या कष्टाला कौटुंबिक प्रेम व त्याग अशी गोंड्या नावं जशी दिली जातात तसंच उपवासाचं झाल असावं.

शरीरस्वास्थाच्या दृष्टीनं उपवासाला काही महत्त्व आहे का ? आठवड्यातून एक वेळा न जेवणं शरीर शुद्धीच्या दृष्टीनं वरं असतं हे आठवड्याच्या इतर सर्व दिवसांत पोटभर किंवा अति खाऊन सुखावलेल्या माणसांसाठी सांगितलेला डॉक्टरां सल्ला आहे. पण असा उपवास करतानाही अनेक बायका त्यातल्यात्यात देवाचा वार साधून उपवास करताना दिसतात-फक्त फळं खाऊन आणि दूध पिऊन ! दूध आणि फळांवर राहणाऱ्या ह्या बायकांच्या उपवास-तत्त्वज्ञानात शरीर शिथिलपणाच्या उपासाचं वास्तव फार वेगळं आहे.

व्रत-वैकल्यामध्ये जसं उपवासाचं महत्त्व तेच सणा-वारांमध्ये हळदी-कुंकवाचं महत्त्व असलेलं आपल्याला दिसतं. हळदी-कुंकवामध्ये नवरा ह्यात असणाऱ्या-सदापण बायकांना फक्त स्थान. जसे उपवासाच्या बाबतीत शेतीमध्ये अन्न कमी असताना उपवासाचे दिवस जास्त येतात आणि विशेषतः थरातील वृद्ध, विधवा बायका ते जास्त करताना दिसतात तसंच सणवार हे सुगीच्या दिवसात जास्त आणि सदापण, फलधारणा करू शकणाऱ्या तरुण स्त्रियाचं महत्त्व त्यात जास्त असलेलं दिसतं.

उपवास व्रते-सणवार ह्या सर्व रुढीचकामध्ये स्त्री ही उपजाऊ जमिनीसारखीच आहे. शेतीप्रधान समाजा-मधील ह्या व्रत-वैकल्यांमध्ये आणि सणावारांमध्ये अनेक पुराण कथा आहेत आजच्या वास्तवाच्या संदर्भा-मध्ये त्या तपासून घेणं महत्त्वाचं आहे.

— कुमुद पोरे